

بررسی شرایط سیاسی - اجتماعی بروجرد در دوره‌ی قاجار، با اتکا به تحلیل کتیبه‌های مسجد سلطانی

علیرضا گودرزی

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی‌سینا.

Gudarzi@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۱/۰۹/۲۵، تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۱/۱۹
(از ص ۱۷۳ تا ۱۹۱)

چکیده

در دوره حکومت فتحعلیشاه قاجار در چند شهر ایران مساجدی ساخته شد که به «مسجد سلطانی» معروف شدند. یکی از این مساجد در شهر بروجرد قرار دارد که در عصر قاجار، جایگزین مسجد جامع گشته و تبدیل به مهمترین بنای شهر شد. این مسجد ارتباط تنگاتنگی با بازار دارد بطوریکه سه ورودی آن به بازار متصل می‌شوند. از مهمترین ویژگیهای این مسجد تعداد زیاد کتیبه‌های ایجاد شده بر سنگ، گچ، کاشی و چوب است که در بررسی انجام شده توسط نگارنده، ۱۹ نمونه شناسایی، مطالعه و مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج حاصل از این مطالعات نشان داد که هفت مورد از این کتیبه‌ها اطلاعات جامعی از بروجرد و من جمله کشمکش‌های مسلمانان و اقلیت‌های ساکن در این شهر را منعکس می‌کنند. همچنین دو مورد از کتیبه‌ها در ارتباط با کاربری دیگر بنا بعنوان مدرسه‌ی علمیه، و نیز چهار مورد تاریخ صحیح ساخت بنا را در سال ۱۲۰۹ ه.ق را مشخص می‌سازند. بقیه کتیبه‌ها در ارتباط با موضوعات مختلفی از قبیل تعمیر بنا در سال‌های ۹۳-۱۲۹۱ ه.ق، مدح و ستایش ائمه اطهار و اهمیت جایگاه مسجد در رستگاری مومنین تحریر گشته‌اند.

کلیدواژگان:

شهر بروجرد، عصر قاجار، مسجد سلطانی، کتیبه، اوضاع سیاسی - اجتماعی.

مقدمه

از آن جایی که در شهرهای اسلامی مساجد مهمترین مکان تعاملات اجتماعی شهرنشینان به شمار می آمدند، نقش ارتباطی آن‌ها همواره مورد توجه قرار می گرفت و بدین سبب پیامهای مختلفی در اجزای هنری و یا بصورت کتیبه بر نمای آن‌ها نقش بسته است. این کتیبه ها مشتمل بر موضوعاتی از قبیل فرمان های حکومتی، مسائل اجتماعی و مذهبی هستند و بعنوان منابع دست اول برای مطالعات باستان شناسی اسلامی مورد استفاده اند، زیرا از اغماض تاریخ نگاران بدور بوده و دست خوش تحریف نگشته اند. با اتکا به اعتبار این اسناد معتبر باستان شناسانه می توان بسیاری از تناقضات موجود در تواریخ را روشن ساخت و مسائل اجتماعی ساکنان شهرها را در زمان ایجاد کتیبه ها مورد تحلیل قرار داد.

در این پژوهش به کتیبه های مسجد سلطانی بروجرد پرداخته می شود. مسجدی بزرگ که پس از احداث در دوره ی قاجار، بعنوان مهمترین مسجد شهر شناخته شد و اطلاعاتی از مسائل مختلف شهر در قالب کتیبه ها در آن انعکاس یافت. پرسش اصلی تحقیق حاضر آن است که مطالعه این کتیبه ها چه اطلاعات جدیدی از اوضاع اجتماعی و سیاسی بروجرد در دوره ی قاجار ارائه می دهند؟ و آیا توزیع مکانی آن‌ها در قسمت های مختلف مسجد با اهداف خاصی صورت پذیرفته است؟

در تحقیق حاضر تلاش بر آن است تا با اتکا بر این اسناد گوشه هایی از شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بروجرد در دوره ی قاجار روشن شود. در نیل به این هدف، پس از مطالعه میدانی، ۱۹ نمونه کتیبه در این بنا شناسایی شده و سپس اطلاعات متن کلیه آن‌ها در قالب جداولی تجزیه و در مرحله بعد به تحلیل آن‌ها پرداخته شده است. در نتیجه ضمن مقایسه اطلاعات میدانی با موضوعات مندرج در منابع تاریخی، شرایط سیاسی- اجتماعی بروجرد در دوره قاجار مورد بحث قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

اعتماد السلطنه که در سال ۱۳۰۹ ه. ق به همراه ناصرالدین شاه به بروجرد سفر کرده بود، این مسجد و کتیبه گنبدخانه آن را توصیف می کند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۸: ۲۳۹). در این زمینه همچنین می توان پژوهش شیلا بلر در مورد کتیبه کوفی مسجد جامع بروجرد اشاره کرد. پروفیسور بلر با تحلیل این کتیبه و تطبیق آن با متون، بدرستی دریافت که بنای گنبدخانه مسجد جامع بروجرد مربوط به دوره سلجوقیان جبال است. وی همچنین به بازسازی موقعیت بروجرد در این دوره، و سیاسیون این شهر که در دربار سلجوقیان جبال صاحب منصب بوده و بنای گنبدخانه مسجد جامع را برپا داشته اند، پرداخته است (Blair, 1994: 4-9). همانطور که ذکر شد بعد از ساخت مسجد سلطانی در دوره قاجار، کتیبه ها اعم از فرمان های حکومتی و غیره، بجای مسجد جامع در این مسجد بکار رفته است. در مورد مسجد سلطانی بروجرد و کتیبه های آن هیچگونه تحقیقی صورت نگرفته و تنها در کتب نویسندگان بومی چند خطی در مورد معماری این بنا، آن هم بصورت محدود نوشته شده است (کرزیر یاراحمدی، ۱۳۸۸: ۵). از سوی دیگر ایزدپناه اعتقاد دارد که این مسجد بر بقایای مسجدی قدیمی تر (احتمالاً جامع حدیث) ساخته

شده است (ایزدپناه، ۱۳۷۶: ۴۸۹). اما این نظر ریشه در گفته حمداله مستوفی، مبنی بر وجود دو مسجد جامع عتیق و حدیث در بروجرد دارد (مستوفی، ۱۳۶۲: ۷۰) که این مکان یابی صرفاً حدس نویسنده است و در حال حاضر بررسی باستان‌شناسی برای اثبات آن صورت نگرفته است.

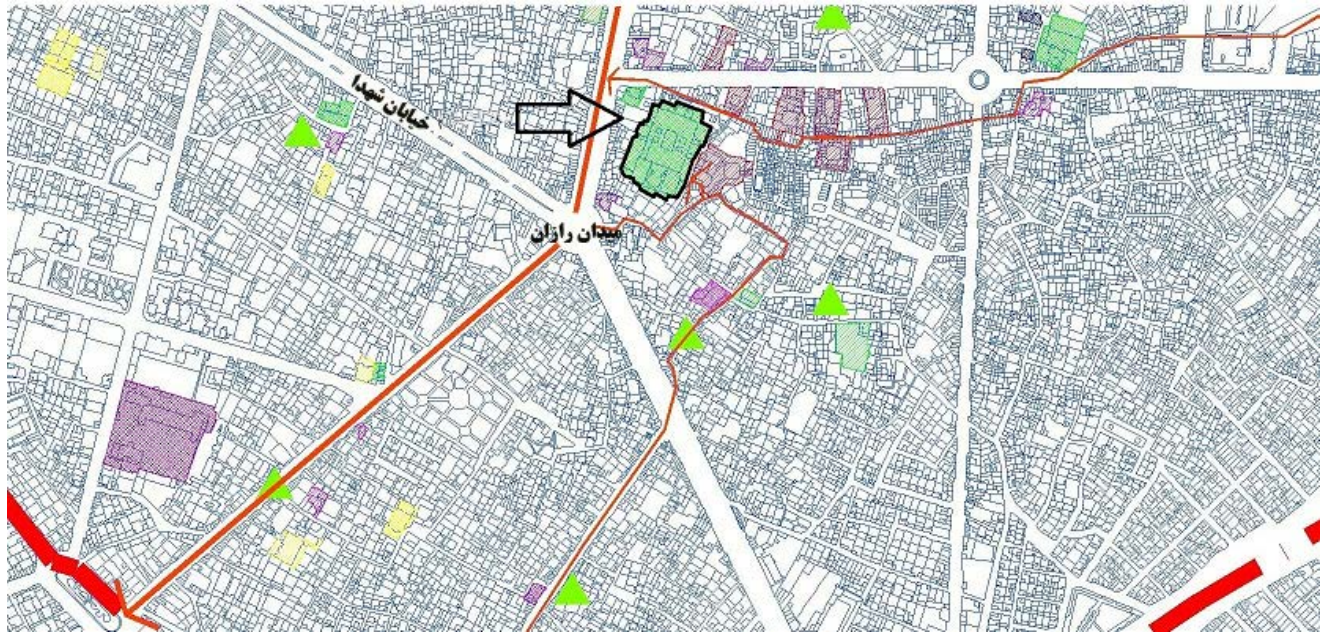
مسجد سلطانی (شاه) بروجرد

مسجد سلطانی (شاه سابق) در مرکز بافت قدیم بروجرد و در نقطه اتصال محله های تاریخی یخچال و دودانگه، با وسعتی قریب به هفت هزار متر مربع قرار دارد (شکل ۱). همچنین از نظر فرم از نوع مساجد چهار ایوانی و از نظر پلان شبیه به مسجد امام تهران و مسجد نبی قزوین است که از خصوصیات آن‌ها می‌توان به پلان چهار ایوانی، مساحت زیاد و ارتباط تنگاتنگ با بازار اشاره کرد (شکل ۲). در مکتب شهرسازی قاجار، همانند پیشینیان خود و بویژه صفویان، برای توسعه شهرها معمولاً در بافت کهن آن‌ها دخالت خاصی نداشتند و با استفاده از عنصری مانند یک میدان، شهر را به سمت دلخواه خود گسترش می‌دادند (حبیبی، ۱۳۷۸: ۱۳۴). در بروجرد نیز روال بر این مینا بوده، اما در این‌جا نقش نقطه ثقل و عنصر انتقالی از بافت کهن به بافت جدید قاجاری را مسجد سلطانی برعهده داشت. در این‌جا مسجد سلطانی با قرارگیری در انتهای بازاری که از مسجد جامع شروع می‌شود، با سه ورودی خود، محله‌ی قدیمی دودانگه (سلجوقی) را به محله‌ی جدید یخچال (قاجاری)، در غرب متصل می‌کند (گودرزی، ۱۳۹۲: ۱۰۸). لازم بذکر است که این محله قاجاری یخچال حاکم نشین بروجرد در دوره قاجار بوده و همچنین ساختمان‌های دولتی در این محله جدید تاسیس قرار داشته‌اند (کریمی‌ان و گودرزی، ۱۳۹۱: ۶۳۳).

قبل از احداث مسجد سلطانی، کتیبه‌های مبنی بر فرمان‌های حکومتی و غیره بر مسجد جامع بروجرد نقش می‌بست که از این موارد می‌توان به کتیبه کوفی بالای محراب مسجد جامع مربوط به سلجوقیان جبال (Blair, 1994: 4) و نیز فرمان حکومتی شاه عباس صفوی در سردر ورودی غربی آن اشاره کرد (گودرزی، ۱۳۹۰: ۶۹-۷۰). کتیبه‌های مسجد سلطانی بروجرد را می‌توان از لحاظ مضمون به دو دسته مذهبی و غیر مذهبی تقسیم بندی کرد. کتیبه‌های مذهبی شامل آیات قرآنی و احادیث می‌شوند و کتیبه‌های غیر مذهبی شامل فرمان‌های حکومتی و نوشته‌های یادمانی می‌شوند.

توزیع مکانی کتیبه‌ها

مسجد سلطانی بروجرد دارای سه ورودی در سمت شمالی، شرقی و غربی است که همه آن‌ها به بازار شهر باز شده‌اند. در این‌جا به هر کدام از ورودی‌ها براساس اهمیتی که از لحاظ تراکم رفت و آمد و منظر داشته‌اند، تعداد کتیبه اختصاص یافته است. ورودی غربی دارای یک کتیبه از جنس کاشی می‌باشد. همچنین ایوان غربی دارای دو کتیبه است که درون طاق ایوان، از جنس سنگ و گچ بکار رفته‌اند. اما ورودی شمالی، به دلیل اینکه به راسته‌ی اصلی بازار باز می‌شود، مهمترین ورودی بوده و هفت کتیبه در آن مشاهده می‌شود، که از این میان چهار نمونه بر درب ورودی و سه نمونه دیگر نیز درون طاق ورودی بکار رفته‌اند.

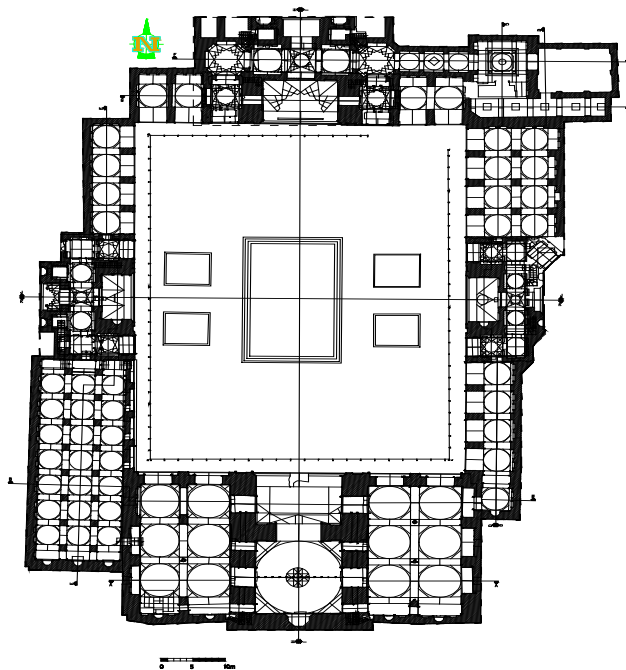

ایوان شمالی نیز چهار کتیبه را در خود جای داده است. لازم بذکر است که ورودی و ایوان شمالی بدلیل استفاده عموم برای رسیدن به راسته ی اصلی بازار، بیشترین تعداد کتیبه را بخود اختصاص داده اند. بجز کتیبه ی دور زنده ی ایوان که مشتمل بر سوره ی جمعه است، تمام کتیبه های این ایوان از جنس گچ می باشند که دورن ترنج ها و قاب های مستطیل بکار رفته اند.

ایوان جنوبی و گنبدخانه از این لحاظ که اصلی ترین نقطه تجمع مسلمانان هستند و کارکرد مذهبی بیشتری دارند، در آن ها تنها کتیبه های مذهبی بکار رفته است. اما ایوان شرقی و ورودی پشت آن بدلیل آنکه نقش ارتباطی محدودی در انتقال جمعیت بازار دارند و همچنین خود ورودی شرقی منظر کافی ندارد، فاقد هرگونه کتیبه ای می باشند. با توجه به توزیع مکانی کتیبه ها بنظر می رسد

۱۷۶ نامی باستانی

شماره ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱

▲ شکل ۱: موقعیت مسجد سلطانی (شاه) در شهر بروجرد و همچنین نحوه قرار گیری آن نسبت به دیگر بناهای تاریخی (گودرزی، ۱۳۹۰: ۱۷۷)

شکل ۲: پلان مسجد سلطانی بروجرد، بصورت چهار ایوانی که از لحاظ پلان قابل مقایسه با مسجد نبی قزوین و مسجد سلطانی تهران است. (گودرزی، ۱۳۹۰: ۱۸۲).

که آن چه در تخصیص آن‌ها بر ورودیهای سه گانه پشت ایوان غربی، شمالی، و شرقی تاثیر گذاشته، دسترسی به راسته ی اصلی بازار بوده تا قابلیت مشاهده بیشتری داشته باشند. همانطور که پیشتر گفته شد، مسجد سلطانی عنصر انتقالی بافت شهری پیش از قاجار به بافت قاجاری بوده است. این نقش را ورودی شمالی و ورودی غربی مسجد بر عهده دارند، لذا بیشترین کتیبه های یادمانی (سیاسی - اجتماعی) در این قسمتها بکار رفته است.

توصیف کتیبه‌ها

آنگونه که آوردیم این کتیبه ها در قسمت های مختلف مسجد، مانند پیشانی ورودی ها، پشت بغل قوس ها و درون ایوان ها، به خطوط مختلفی از جمله ثلث و نستعلیق بر موادی مانند کاشی، سنگ، چوب، گچ و کاشی خشتی نقش بسته است. لازم بذکر است که در بررسی فوق، کتیبه هایی که عینا چندبار تکرار شده اند، بعنوان یک کتیبه مورد مطالعه قرار گرفته اند.

کتیبه ورودی غربی: این ورودی دارای یک کتیبه است؛ که شامل آیه ۵۵ سوره مائده و آیه های ۱۸، ۱۹، ۱۰۷ و ۱۰۸ سوره توبه است که در بالای درگاه چوبی به کار رفته و عرض ورودی را طی می کند (جدول ۱).

کتیبه‌های ایوان غربی

مهمترین کتیبه های مسجد در این ایوان قرار دارند که شامل دو کتیبه به خط نستعلیق، یکی از جنس سنگ و دیگری از گچ می باشد (جدول ۲) - (طرح ۱). کتیبه ی گچی، در قابی مستطیل شکل، درون ایوان به کار رفته (شکل ۳) و در مورد ساخت بنا توضیح می دهد که متن آن بدین شرح است:

«عمل استاد اسکندر تبریزی این دو طاق مقرنس به توسط جناب مستطاب میرزا معصوم اتمام پذیرفت سنه ۱۲۰۹ ه.ق.»

در کتیبه ی سنگی که در دیواره ی جنوبی طاق ایوان قرار دارد، فرمانی از حسام السلطنه، حاکم بروجرد در دوره ی فتحعلیشاه مبنی بر بخشش مالیات خبازان بروجرد مشاهده می شود (شکل ۴). این کتیبه در دوازده سطر تحریر گشته و در قسمت پایانی به دلیل کمبود جا، حاشیه ی کتیبه را دور زده است که متن آن بدین شرح است:

بسم الله الرحمن الرحيم

در عهد دولت روز افزون سلطان اعظم و خاقان الاکرم

السلطان بن السلطان فتحعلی شاه قاجار به یمن عاطفت مرحمت

نواب کامیاب، زیده دودمان شاهی حسام السلطنه محمد تقی میرزا دام

دولته، مالیات و متوجهات و تکالیف دیوانی خبازی و نانی در بروجرد را

موقوف تخفیف ابدی مقرون ونواب سابق الالقاب حکم محکم را مقیدمان

فرمودند که هر که خواهد از رعایا و برایا از بلده ملوک به تغییر شغل مذبور

قیام نمایند، تغییر دهنده از رحمت خداوند و شفاعت حضرت رسالت در

یوم ثغر مهجور و بلعن و طعن ابدی مفطور بوده و چنانچه جماعت مذبور

خواهد در بیع شراکتدم و نان از طریقه ی عدالت و انصاف

انحراف ورزند مورد سخط خداوند و لعنت رسول

گرفتار باشند. « تحریر ۱ شهر محرم الحرام سال ۱۲۴۸ ه.ق »

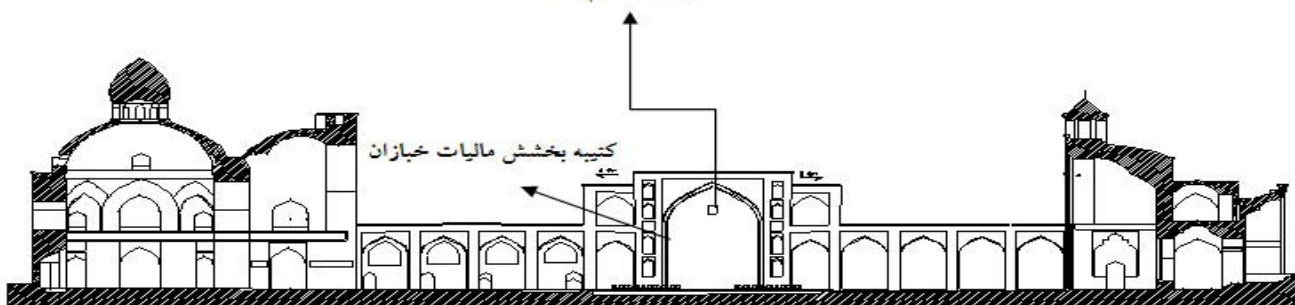

شکل ۳ : کتیبه بنیانگذاری مسجد سلطانی بروجرد در ایوان غربی، که تاریخ ساخت مسجد را سال ۱۲۰۹ ه.ق توسط حسام السلطنه، حاکم قاجاری بروجرد در زمان فتحعلیشاه قاجار، بیان می کند (نگارنده : ۱۳۹۰). ◀

شکل ۴ : فرمان حکومتی حسام السلطنه حاکم قاجاری بروجرد بر بدنه ایوان غربی مسجد سلطانی بروجرد، مبنی بر بخشش مالیات خبازان (نانواها). (نگارنده : ۱۳۹۰) ◀

کتیبه بنیانگذاری بنا در سال ۱۲۰۹ ه.ق
توسط حسام السلطنه

0 5 10m

کتیبه‌های ورودی شمالی

▲ طرح ۱: جانمایی کتیبه‌های ایوان غربی مسجد سلطانی بروجرد (گودرزی، ۱۳۹۰: ۱۸۲) (نگارنده: ۱۳۹۰)

این ورودی دارای درب دولنگه ای از جنس چوب است که ابعاد هر لنگه ی آن $۱/۵۰ \times ۳/۳۰$ متر است (ایزد پناه، ۱۳۷۶: ۴۸۰). بر روی این درب چهار کتیبه به خط ثلث حک شده (شکل ۵) که بدین شرح هستند:

- بالای لنگه راست «المسجد اسس علی التقوی سنه ۵۱۲۹۱ ه.ق» به معنی «مسجدی که بر پایه تقوا ساخته شده است».
- پایین لنگه راست «المنافق فی المسجد کالطائر فی القفس سنه ۵۱۲۹۱ ه.ق» به معنی «منافق در مسجد مانند پرنده در قفس است».
- بالای لنگه چپ، سخنی از پیامبر اعظم آمده است «انا مدینه العلم و علی بابها» به معنی «من شهر علم و علی درب آن».
- پایین لنگه چپ جمله «المومن فی المسجد کالسمک فی الما» به معنی «مومن در مسجد همچون ماهی در آب است».

در بالای این درب، در خارج از قاب آن نیز حدیثی از پیامبر به خط ثلث بر

نامی باستان‌شناسی

► جدول ۱: خلاصه اطلاعات کتیبه ورودی غربی مسجد سلطانی

ردیف	تاریخ	عمل	موضوع	محل نصب	نوع خط	جنس	ملاحظات
۱	-	-	آیه ۵۵ سوره مائده، آیه‌های ۱۸-۱۹ و ۱۰۷-۱۰۸ سوره توبه	بالای درگاه ورودی	ثلث	کاشی	به رنگ سفید بر زمینه ی آبی به کار رفته است. این کتیبه به صورت افقی، بر بالای در گاه، عرض ورودی را طی کرده است. در وسط آن در قابی مربع شکل حدیث «من کنت مولاه و فعلی مولاه» آمده است.

► جدول ۲: خلاصه اطلاعات کتیبه‌های ایوان غربی

ردیف	تاریخ	عمل	موضوع	محل نصب	نوع خط	جنس	ملاحظات
۲	۱۲۰۹ ه.ق	استاد اسکندر تبریزی	ساخت بنا توسط جناب مستطاب میرزا حاکم بروجرد	داخل ایوان	نستعلیق	گچ	محمد تقی میرزا حسام السلطنه پسر هفتم فتح‌المشاه و حاکم بروجرد
۳	۱ محرم الحرام ۱۲۴۸ ه.ق	-	بخشش مالیات خبازان بروجرد	درون ایوان، سمت چپ	نستعلیق	سنگ	این کتیبه در دوازده سطر در یک قاب سنگی به کار رفته است.

شکل ۵: درب ورودی شمالی مسجد سلطانی بروجرد و کتیبه های حک شده بر بدنه آن (نگارنده: ۱۳۹۰).

چوب حک شده است» قال رسول الله انا مدینه علم وعلی بابها صلی الله علیه و اله» تاریخ این کتیبه ۱۲۰۹ ه.ق است.

کتیبه ای دیگر از جنس کاشی به خط ثلث سفید بر روی زمینه ی آبی تحریر گشته است که شامل آیت الکرسی، آیه ی ۳۵ سوره ی نور، آیه های ۹۶ و ۹۷ سوره ی آل عمران، آیه ی ۱۳۴ سوره ی بقره و آیه های ۱۸-۱۹ سوره ی توبه می باشد (جدول ۳). این کتیبه در بالای درب چوبی قرار دارد و عرض ورودی را طی می کند. در وسط این کتیبه، درست در جایی که به بالای درگاه می رسد، درون یک قاب دایره شکل، آمده است: «ضربه علی در روز خندق از عبادت انس و جن برتر است». در زیر این کتیبه نام سازنده و نویسنده کتیبه، به عنوان «عمل... الحسینی»، آمده است.

بالای کتیبه ی مذکور، در یک قسمت ترنجی شکل، نام «سلطان فتحعلی شاه قاجار» به رنگ آبی در زمینه ی زرد رنگ از جنس کاشی های خستی دیده می شود که در محاصره ی اسلیمی های کاملاً متقارن قرار گرفته است (طرح ۲).

کتیبه های ایوان شمالی

این ایوان، بیشترین تعداد کتیبه را در خود جای داده است و به دلیل تکراری بودن تعدادی از آن ها، در غالب چهار نمونه مورد مطالعه قرار می گیرند (شکل ۶). افزایش تعداد کتیبه ها در این ایوان به دلیل نقش ارتباطی وسیع آن با بازار

است. زیرا یکی از راههای رسیدن به بازار از طریق این ایوان میسر می شود. در ادامه به توصیف این کتیبه ها پرداخته می شود (جدول ۴).

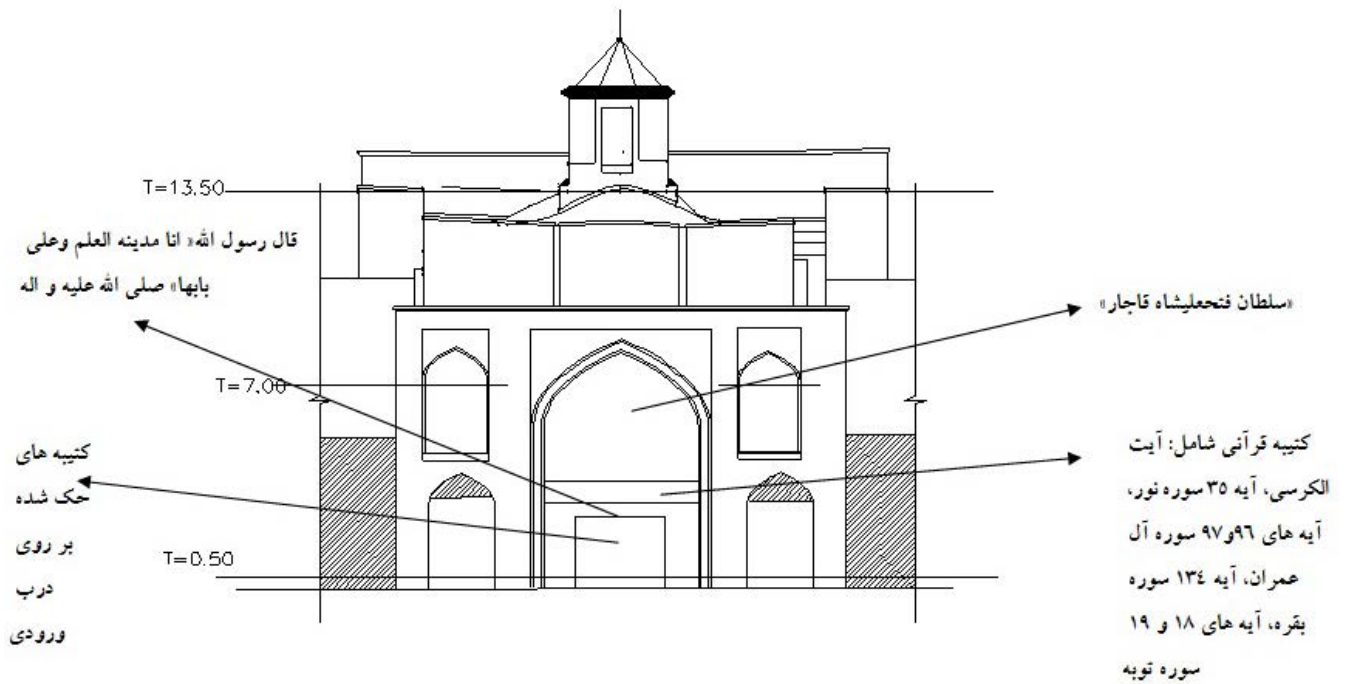
- درون طاق ایوان کتیبه ی دور زننده ای به خط ثلث سفید بر روی زمینه آبی، از جنس کاشی وجود دارد که مشتمل بر سوره ی جمعه است. در انتهای آن کلمه «اصفهان» آمده است که به نظر می رسد این کتیبه عمل استادی اصفهانی باشد.

- همچنین در جایی دیگر کتیبه ای با مضمون آیه ی هیجدهم سوره ی جن «و ان المسجد لله فلاتد عوامع الله احدا» (مساجد ویژه خداست پس هیچ کس را همراه خدا نخوانید)، در شش قاب مستطیل شکل گچی، به رنگ آبی بر روی زمینه ی زرد، به خط ثلث برجسته بکار رفته است.

- در دیواره ی شرقی و غربی طاق ایوان، حدیثی از پیامبر اکرم، با مضمون «و قال رسول الله صلی الله علیه واله لو اجتمع الناس علی حبه ما خلق الله النار» (اگر مردم بر محبت علی جمع شوند خداوند هرگز آتش جهنم را خلق نمی کرد سنه ۱۲۹۳ ه.ق)، درون دو ترنج زردرنگ، با خط ثلث برجسته ی آبی نوشته شده است (شکل ۷).

- کتیبه ی دیگر حدیث ثقلین، با مضمون «ضربه ی علی یوم الخندق افضل من عبادته ی الثقلین» (ضربه علی [ع] در روز خندق بهتر از عبادت جن وانس است). این کتیبه درون دو ترنج زرد رنگ با رنگ آبی، با خط ثلث برجسته در عمق ایوان

ردیف	تاریخ	عمل	موضوع	محل نصب	نوع خط	جنس	ملاحظات
۴	۱۲۹۱ ه.ق	-	اشاره به برپا شدن این مسجد برپایه ی تقوا است.	بالای لنگه سمت راست درب ورودی	ثلث	حکاکی در چوب	-
۵	۱۲۹۱ ه.ق	-	مناقضی که به مسجد وارد شود مانند پرده ای است که به قفس می رود	پایین لنگه سمت راست درب ورودی	ثلث	حکاکی در چوب	-
۶	-	-	گفتاری از پیامبر اعظم «من شهر علمم و علی درب آن»	بالای لنگه سمت چپ درب ورودی	ثلث	حکاکی در چوب	در ارتباط با فعالیت مسجد به عنوان مدرسه
۷	-	-	مومنی که به مسجد وارد می شود مانند ماهی است که به آب وارد می شود	پایین لنگه سمت چپ درب ورودی	ثلث	حکاکی در چوب	-
۸	۱۲۰۹ ه.ق	-	قال رسول الله «انا مدینه العلم وعلی بابها» صلی الله علیه و اله	در بستری چوبی بالای درب ورودی	ثلث	حکاکی در چوب	در ارتباط با فعالیت مسجد به عنوان مدرسه
۹	۱۲۰۹ ه.ق	عمل	شامل آیه های، آیت الکرسی (۲۵۵، ۲۵۶ و ۲۵۷ سوره بقره) - آیه ی ۲۵ سوره ی نور - آیه های ۹۶ و ۹۷ سوره ی ال عمران - آیه ی ۱۳۴ سوره ی بقره و ۱۸-۱۹ سوره ی توبه است	بالای درگاه ورودی	ثلث	کاشی	می توان آنرا در ارتباط با حضور اقلیت های مذاهب در بروجرد قاجاری تحلیل کرد.
۱۰	-	-	«سلطان فتحعلی شاه قاجار»	بالای ورودی	ثلث	کاشی	این عبارت در بستری از اسلیمی های خاص قاجار بکار رفته است

شکل ۶: ایوان شمالی مسجد سلطانی بروجرده (نگارنده: ۱۳۹۰).

▲ طرح ۲: ورودی شمالی مسجد سلطانی بروجرده و ترنج حاوی نام فتحعلیشاه قاجار در بافت کاشیکاری (نما خام از آرشیو میراث فرهنگی بروجرده)

۱۸۲ نامی باستانی

شماره ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱

► شکل ۷: کتیبه های ایوان شمالی مسجد سلطانی بروجرد- حدیثی از پیامبر اکرم با تاریخ ۱۲۹۳ هـ.ق که تاریخ مرمت بنا را در دوره ناصرالدین شاه قاجار نشان می دهد (نگارنده : ۱۳۹۰).

► شکل ۸: کتیبه ای از ایوان شمالی مسجد سلطانی که موضوع آن حدیث ثقلین است (نگارنده : ۱۳۹۰).

جدول ۴: خلاصه اطلاعات کتیبه های ایوان شمالی.

ردیف	تاریخ	عمل	موضوع	محل نصب	نوع خط	جنس کتیبه	ملاحظات
۱۱	-	اصفهان	سوره ی جمعه	درون طاق ایوان	ثلث	کاشی	در ارتباط با اقلیت ها و تجار شهر است.
۱۲	-	-	مساجد ویژه خداست پس هیچکس را همراه او نخوانید	درون ایوان در شش قاب مستطیل شکل	ثلث برجسته	گچ	با رنگ آبی بر روی زمینه زرد به کار رفته است.
۱۳	۱۲۹۲ هـ.ق	-	اگر مردم بر محبت علی [ع] جمع شوند خداوند هرگز آتش جهنم را خلق نمی کرد	درون ایوان	ثلث برجسته	گچ	درون تونجی زرد رنگ با رنگ آبی بکار رفته است. این کتیبه دوبار درون دیواره شرقی و غرب ایوان بکار رفته است.
۱۴	۱۲۹۲ هـ.ق	-	ضربه علی [ع] در روز خندق بهتر از عبادت جن و انس است	درون ایوان	ثلث برجسته	گچ	درون تونجی زرد رنگ با رنگ آبی بکار رفته است. این کتیبه دو بار درون طاق ایوان بکار رفته است

بکار رفته است. در ترنج غربی ایوان تاریخ کتیبه، سنه ی ۱۲۹۲ هـ.ق آمده (شکل ۸)، ولی در ترنج شرقی ذکر نشده است. کتیبه های ایوان جنوبی و گنبد خانه : ایوان جنوبی و گنبد خانه دارای کتیبه های صرفاً مذهبی هستند که در این جا به آن ها پرداخته می شود (شکل ۹).

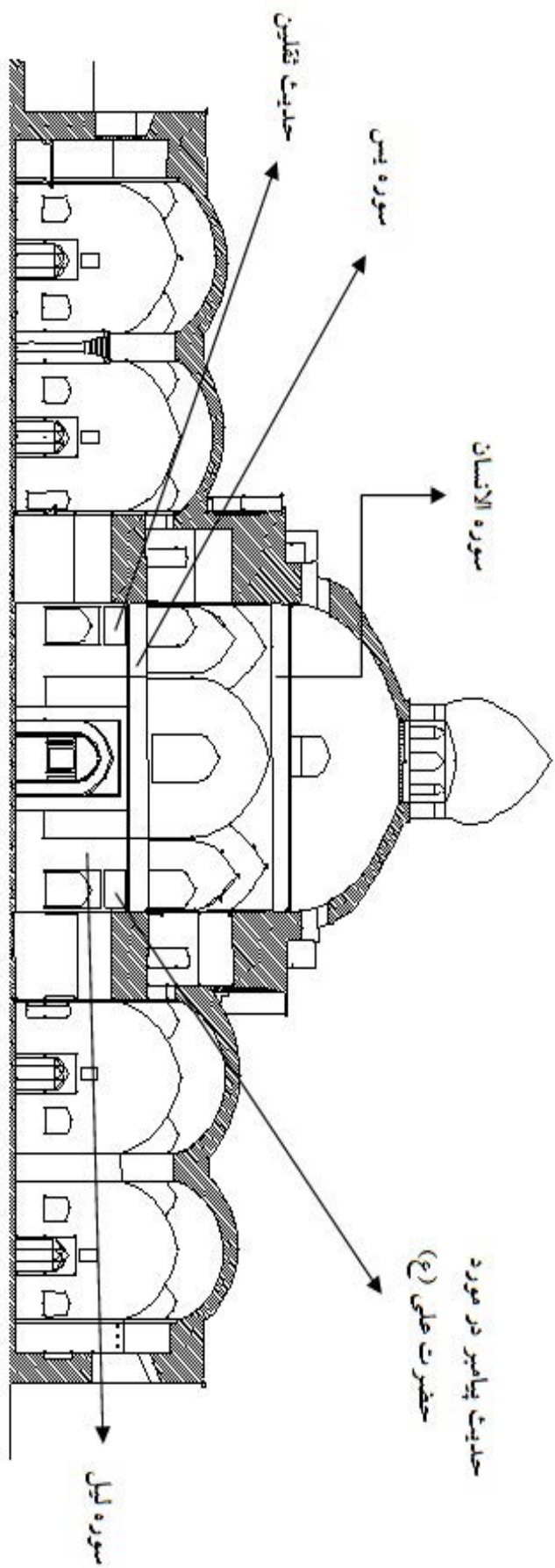
- در درون طاق ایوان، کتیبه ای از جنس کاشی به خط ثلث وجود دارد که بعد از طی کردن سمت شرقی ایوان، وارد گنبد خانه می شود و با گذشتن از آن، در لبه ی سمت غرب طاق ایوان ختم می شود. این کتیبه با رنگ سفید بر زمینه ی آبی، مشتمل بر کل سوره ی «یس» است (طرح ۳).

- کتیبه ی دیگری در منطقه ی انتقالی گنبد، تبدیل فضای مربع به مدور، به کار رفته است. این کتیبه به خط ثلث سفید بر روی زمینه ی آبی به کار رفته است که مشتمل بر کل سوره ی انسان می باشد که در انتهای آن عبارت «کاشی سازی اصفهان» آمده است (شکل ۱۰).

- دومین کتیبه، درون طاق ایوان قرار گرفته که مشتمل بر سوره ی «لیل» است. این کتیبه به خط ثلث سفید بر روی زمینه ی کاشی آبی بکار رفته است. کتیبه ی مذکور به چهار قسمت تقسیم شده و هر بخش آن مشتمل بر چند آیه

شکل ۹: ایوان جنوبی مسجد سلطانی بروجرد (نگارنده : ۱۳۹۰).

► طرح ۳: جانمایی کتیبه های ایوان جنوبی و گنبد خانه مسجد سلطانی (برش خام از آرشیو میراث فرهنگی بروجرد)

نامی باستانی ۱۸۵

ی سوره ی لیل، که در قسمت های مختلف طاق ایوان به کار رفته است.

- درون طاق ایوان، سمت غرب ورودی، کتیبه ای درون ترنجی زرد رنگ از جنس گچ با خط ثلث برجسته، به رنگ آبی بکار رفته است (شکل ۱۱). موضوع این کتیبه حدیثی از پیامبر اکرم، بدین شرح است «و قال رسول الله صلی الله علیه واله لو اجتمع الناس علی حبه ما خلق الله النار سنه ۱۲۰۹» (اگر مردم بر محبت علی جمع شوند خداوند هرگز آتش جهنم را خلق نمی کرد). این کتیبه نیز در ایوان شمالی با تاریخی متفاوت، دو بار ذکر شده است.

- در سمت شرق ورودی ایوان، درون ترنجی زرد رنگ از جنس گچ با خط ثلث برجسته، حدیث ثقلین آمده است. «ضربه علی فی الیوم الخندق افضل من عبادته الثقلین» (ضربه علی {ع} در روز خندق بهتر از عبادت جن وانس است). این کتیبه همچنین دو بار در ایوان شمالی تکرار شده است که در این جا فاقد تاریخ، ولی در ایوان شمالی سنه ی ۱۲۹۲ هـ ق آمده است (جدول ۵).

۱۸۶ نامی باستانی

شماره ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱

شکل ۱۰: کتیبه منطقه انتقالی فضای مربع به فضای دایره ای گنبدخانه مسجد سلطانی بروجرد (نگارنده : ۱۳۹۰)

تحلیل داده‌ها

به منظور تحلیل محتوایی، کتیبه‌های مورد مطالعه در سه گروه دسته‌بندی گردیده‌اند: ۱- کتیبه‌هایی که در ارتباط با تاریخ سیاسی و اجتماعی بروجرد قابل استفاده می‌باشند ۲- کتیبه‌هایی که بر کاربری مدرسه علمیه بودن این بنا تاکید دارند ۳- کتیبه‌هایی که اهمیت مساجد و یا جایگاه منحصر به فرد علی (ع) در دنیا و عقبی را مورد تاکید قرار می‌دهند. در این مقاله، تاکید بر گروه اول و دوم کتیبه‌هاست و گروه سوم به علت اینکه بیشتر جنبه‌ی تزیینی و اطلاعات خاصی در مورد تاریخ سیاسی و اجتماعی بروجرد ندارند، به آن‌ها کمتر پرداخته می‌شود.

► **شکل ۱۱:** کتیبه ایوان جنوبی مسجد سلطانی که موضوع آن حدیثی از پیامبر است و در انتهای آن تاریخ ۱۲۰۹ ه.ق آمده که تاریخ ساخت بنا را ذکر می‌کند (نگارنده: ۱۳۹۰).

► **جدول ۵:** خلاصه اطلاعات کتیبه‌های ایوان جنوبی و گنبد خانه

ردیف	تاریخ	عمل	موضوع	محل نصب	نوع خط	جنس	ملاحظات
۱۵	۱۲۸۹ ه.ق	-	این کتیبه مشتمل بر کل سوره یس است	از درون طاق ایوان شروع می‌شود، قاعده گنبد را طی می‌کند و در لبه بیرونی ایوان ختم می‌شود	ثلث	کاشی	سنه ی ۱۲۸۹ ه.ق که در انتهای این کتیبه آمده، احتمالاً تاریخ مرمت آن در دوره ی بعد است، زیرا اعتمادالسلطنه در سال ۱۳۰۹ ه.ق در حین توصیف این مسجد به این کتیبه اشاره می‌کند.
۱۶	-	کاشی سازی اصفهان	شامل سوره الانسان	این کتیبه در منطقه انتقالی گنبد، چهار ضلعی به مدور، قرار دارد.	ثلث	کاشی	
۱۷	-	-	سوره لیل	در قسمت بدنه غربی طاق ایوان بکار رفته است	ثلث	کاشی	این کتیبه به چهار قسمت تقسیم شده و درون ایوان بکار رفته است.
۱۸	۱۲۰۹ ه.ق	-	اگر مردم بر محبت علی جمع شوند خداوند هرگز آتش جهنم را خلق نمی‌کند	دورن طاق ایوان	ثلث	گچ	درون تریجی زرد با رنگ آبی بکار رفته است. این کتیبه دو بار نیز در ایوان شمالی نیز با تاریخ ۱۲۹۳ ه.ق بکار رفته است.
۱۹	-	-	ضربه علی (ع) در روز خندق بهتر از عبادت جن وانس است	دورن طاق ایوان	ثلث	گچ	درون تریجی زرد رنگ با رنگ آبی بکار رفته است. این کتیبه دو بار درون طاق ایوان شمالی نیز آمده است.

کتیبه‌های گروه اول (تاریخ اجتماعی و سیاسی)

از میان نوزده کتیبه‌ی مورد مطالعه، هفت کتیبه در ارتباط با تاریخ اجتماعی و سیاسی بروجرد هستند که در جدول شماره (۶) با ردیف‌های ۲، ۳، ۹، ۱۱، ۱۳، ۱۴، ۱۹ مشخص گردیده‌اند.

از کتیبه شماره (۲) برداشت می‌شود که این مسجد در تاریخ ۱۲۰۹ ه.ق توسط حسام السلطنه‌ی مستطاب میرزا، پسر هفتم فتحعلی شاه و حاکم بروجرد، ساخته شده است. در چند کتیبه‌ی دیگر مسجد نیز، سنه‌ی ۱۲۰۹ ه.ق آمده است. اما در منابع آمده که حسام السلطنه در تاریخ ۱۲۲۴ ه.ق در سن ۱۸ سالگی به حکومت بروجرد منسوب شده بود (مولانا بروجردی، ۱۳۵۳: ۱۶۹). علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه در کتاب اکسیر التواریخ، در فصل بیان اولاد فتحعلی شاه و احوال امیر زادگان، در مورد حسام السلطنه آورده که او در ششم صفر ۱۲۰۶ ه.ق به دنیا آمده است (اعتضاد السلطنه، ۱۳۷۰: ۹۵). در جایی دیگر آمده است که در سال ۱۲۰۹ ه.ق تقی خان رازانی از جانب فتحعلیشاه حاکم بروجرد بوده است (حزین، ۱۳۷۴: ۱۵۱). از سوی دیگر اعتماد السلطنه تاریخ ساخت مسجد را سال ۱۲۴۳ ه.ق می‌داند (عزیزی، ۱۳۸۳: ۷۸)، لیکن براساس این کتیبه ساخت مسجد در سال ۱۲۰۹ ه.ق توسط حسام السلطنه به اتمام رسیده است. وی در زمان حکومت خود در احداث و تعمیر بناهای شهر کوشش فراوان نمود که از جمله می‌توان به احداث بازار و چهار سوق اشاره کرد (احمدی طباطبایی، ۱۳۸۴: ۴۲).

کتیبه شماره (۳) نیز به بخشش مالیات خبازان بروجرد در سال ۱۲۴۸ ه.ق توسط حاکم وقت بروجرد، «حسام السلطنه» اختصاص دارد. در این سالها حسام السلطنه با میرزا حشمت الدوله حاکم خرم آباد، در حال نبرد بود و از متن این کتیبه بر می‌آید که مردم بروجرد در اثر این جنگ‌ها در وضعیت خوبی نبوده‌اند. بطوریکه در فاصله‌ی سالهای ۱۲۴۲ تا ۱۲۴۸ ه.ق، بروجرد چهار بار محاصره و حتی مورد اصابت گلوله‌های توپ قرار گرفت و نیز در حد فاصل سالهای ۱۲۴۵ تا ۱۲۵۱ ه.ق طاعون در بروجرد جان بسیاری از مردم را گرفت (عزیزی، ۱۳۸۳: ۶۱). حسام السلطنه برای رفع پاره‌ای از این مشکلات، مالیات نانواها را بخشیده تا به اهالی شهر نان را ارزان بفروشند.

در کتیبه‌ی شماره (۵) آمده که «منافق در مسجد مانند پرنده‌ای در قفس است». بنظر می‌رسد منظور اقلیت‌های ساکن شهر بوده که در بازار بروجرد فعالیت تجاری داشته‌اند (گودرزی، ۱۳۹۰: ۷۶). از جمله اقلیت‌های ساکن در بروجرد می‌توان به یهودیان اشاره کرد. یهودیان در این شهر از زمان‌های خیلی دور حضور داشته‌اند، آن‌ها در محدوده‌ی بازار دارای محله‌ای مخصوص بوده‌اند و حتی صاحب کنیسه و دارای دکان‌های خرازی، بزازی و عطاری بوده‌اند (مقدس جعفری، ۱۳۵۴: ۱۳۴). در سال ۱۸۵۰ میلادی یک گروه روسی به سرپرستی سرهنگ چریکف برای مقاصد نظامی خود به ثبت اطلاعات شهرهای ایران و از جمله شهر بروجرد پرداختند. این گروه روسی در مورد بروجرد می‌نویسند «..... شهر به چند محله تقسیم می‌گردد که نام آن‌ها اکثراً نام مساجد آن محله هاست در این محله‌ها در حدود ۱۲ هزار خانه موجود است که ۲۵ خانه از آن‌ها متعلق به یهودیانست (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۶۳). آن‌ها در طول تاریخ بخصوص در دوره‌ی قاجار و پهلوی حضور پر رنگی در بروجرد داشته‌اند. برخلاف یهودیان دیگر شهرهای ایران که دارای منزلتی پایین بوده‌اند (سلطان زاده، ۱۳۶۲: ۱۵۷)،

یهودیان بروجرد اکثراً تحصیل کرده و دارای پایگاه اجتماعی بالایی بوده اند. کتیبه ی شماره ی (۷) ورود مومن در مسجد را به ورود ماهی در آب تشبیه می سازد. این کتیبه نقطه مقابل کتیبه ی قبلی است و نشان میدهد که مومنان با ورود به مسجد جانی تازه می گیرند و از فشارهای دنیوی خلاصی می یابند. کتیبه ی شماره (۹) مشتمل بر آیت الکرسی (آیه های ۲۵۶، ۲۵۵ و ۲۵۷ سوره بقره)، آیه ی ۳۵ سوره ی نور، آیه های ۹۶ و ۹۷ سوره ی آل عمران، آیه ی ۱۳۴ سوره ی بقره و ۱۸-۱۹ سوره ی توبه است. آیه های آیت الکرسی اشاره به این دارد که خداوند سرپرست کسانی است که ایمان آورده اند و در قبول دین اسلام اجباری نیست که مخاطب این آیات دوباره یهودیان شهر هستند. آیه ی ۱۳۴ سوره بقره نیز به دو جامعه مسلمان و غیر مسلمان شهر اشاره دارد و بر این موضوع تاکید دارد که اعمال هرکس مربوط به خود اوست و هیچکس مسئول عمل دیگران نیست و در واقع دو جامعه را از هم تفکیک می سازد. در آیه های ۱۸ و ۱۹ سوره ی توبه به آباد کنندگان مسجد اشاره می کند که اعتقاد به قیامت و ایمان، دلیل برپایی مساجد توسط آن‌ها بوده است. همچنین در آیه های ۳۵ سوره ی نور و ۹۶ و ۹۷ سوره ی آل عمران، اشاره به این دارد که خانه خدا (مسجد) پر از نور، هدایت و برکت است.

کتیبه ی شماره ی (۱۱) نیز سوره ی جمعه را بطور کامل آورده است. شایان ذکر است که هشت آیه ی نخست این سوره نیز به نكوهش یهودیان و عدم صداقت آن‌ها اختصاص یافته و بنابراین تردیدی نمی ماند که این آیات تعمداً در ارتباط با اقلیت یهودی شهر بروجرد بکار رفته است. سه آیه ی پایانی سوره جمعه، اشاره به تجار شهر دارد که در هنگام نماز جمعه، کسب و کار را رها کنند و به برپایی نماز بشتابند که خداوند روزی رسان است.

بشرحی که مشاهده شد چهار کتیبه ی مسجد (۵-۷-۹-۱۱)، مربوط به نكوهش یهودیان شهر است. این کتیبه ها در ایوان و ورودی شمالی بکار رفته که به راسته ی اصلی بازار متصل می شود، جاییکه یهودیان در آنجا فعالیت تجاری داشته اند و نشان می دهند که در دوره ی قاجار این اقلیت دینی از سوی مسلمانان تحت فشار بوده اند.

کتیبه‌های گروه دوم (کاربری دیگر مسجد، به عنوان مدرسه)

متون تاریخی حکایت از آن دارند که در عهد قاجار مسجد سلطانی بروجرد یکی از حوزه های علمیه ی فعال ایران بوده است (کرزیر یار احمدی، ۱۳۸۸: ۹). این مدرسه دینی دارای ۱۶ حجره برای طلاب بوده که اکنون تعداد کمی از آن‌ها باقی مانده است.

ردیف	موضوع	تحلیل
۴-۲	ساخت بنا	بنا در زمان فتحعلی شاه قاجار، در سال ۱۲۰۹ توسط حسام السلطنه ساخته شده و در دوره ی ناصرالدین شاه تعمیر شده است.
۳	بخشش مالیات خبازان بروجرد	به دلیل جنگ های پی در پی حسام السلطنه حاکم شهر با حکام اطراف مردم شهر در وضعیت اقتصادی مناسبی قرار نداشته اند.
۱۱-۹-۷-۵	نكوهش یهودیان شهر و بیان عدم صداقت آنها	این کتیبه ها به کشمکش دو جامعه مسلمان و یهود، و نگرش اکثریت مسلمان را نسبت به اقلیت یهود نشان می دهد.

► **جدول ۶:** خلاصه اطلاعات تحلیل کتیبه های گروه اول (تاریخ اجتماعی و سیاسی).

جدول شماره ۷: خلاصه اطلاعات تحلیل کتیبه های گروه دوم

ردیف	موضوع	تحلیل
۶	حدیث پیامبر(من شهر علمم و علی درب آن)	با توجه به اینکه این مسجد دارای حجره هایی در سه ضلع شمالی، غربی و شرقی است، می توان گفت که این دو کتیبه در ارتباط با کاربری دیگر این بنا به عنوان مدرسه است. سنه ی ۱۲۰۹ هـ.ق نشان می دهد که از ابتدای ساخت این کاربری را داشته است.
۸	من شهر علمم و علی درب آن سنه ۱۲۰۹ هـ.ق	

جدول شماره ۸: خلاصه اطلاعات تحلیل کتیبه های گروه سوم

ردیف	موضوع	تحلیل
۱۳-۱۴-۱۵-۱۶-۱۷-۱۸-۱۹	احادیثی از پیامبر در مورد حضرت علی(ع)	تمام این کتیبه ها در قالب ترنج ها و مستطیل های گچی بکار رفته اند. برخی از آنها تاریخ ۱۲۰۹ هـ.ق(ساخت بنا) و برخی دیگر تاریخ ۱۲۹۲ و ۱۲۹۳ هـ.ق(تعمیر بنا) دارند.
۱۷-۱۶-۱۵	ایه هایی از قرآن کریم	این کتیبه ها در ارتباط با اهمیت مساجد و نقش آنها در رستگاری مومنین هستند، که بطور مشترک در مساجد تاریخی بکار رفته اند.

کتیبه های شماره ی (۶ و ۸) که بر ورودی اصلی بنا نصب گردیده اند، بر این کاربری بنا صحنه گذارده اند(جدول شماره ۳). در کتیبه ی شماره ی (۸) تاریخ ساخت بنا در سال ۱۲۰۹ هـ.ق درج گردیده، تردیدی نمی ماند که این بنا از ابتدا مدرسه علمیه بوده و به شکلی نبوده که این کاربری در زمان های بعد به آن اضافه شود.(جدول ۷).

کتیبه های گروه سوم

این گروه از کتیبه ها از جنس گچ و به خط ثلث برجسته تحریر گشته اند که شامل احادیثی از پیامبر در مورد حضرت علی می باشند. این کتیبه ها در مورد تاریخ گذاری بنا بسیار راهگشا هستند. بطوریکه برخی از آنها تاریخ ۱۲۰۹ ق- زمان ساخت بنا - و برخی دیگر تاریخ ۱۲۹۳ و ۱۲۹۲ هـ.ق، زمان مرمت بنا در دوره ی ناصر الدین شاه را نشان می دهند(جدول ۸).

نتیجه گیری

مطالعه کتیبه های مسجد سلطانی بروجرد در بردارنده نتایج سودمندی می باشد از یکسو با مطالعه دقیق متن و تاریخ کتیبه ها، تناقضات موجود در کتب نویسندگان کلاسیک قاجاری مانند اکسیر التواریخ اعتضادالسلطنه و سفرنامه عراق عجم اعتمادالسلطنه و همچنین محققان معاصر بر طرف می شود، و براساس این داده ها مسجد در سال ۱۲۰۹ هـ.ق توسط حسام السلطنه پسر هفتم فتحعلی شاه ساخته شده است. در سوی دیگر تعدادی از این کتیبه ها از کشمکش میان مسلمانان و اقلیت های ساکن در شهر بروجرد خبر می دهند بطوریکه در کتیبه های مذکور بطور دائم از آنها بدگویی شده است. همچنین وضعیت نابسامان اقتصادی اهالی شهر در دوره ی حسام السلطنه، به علت نبردهای وی با حکام محلی، نیز از جمله موارد قابل استفاده از کتیبه هاست به طوریکه وی مالیات نانوهارا برای کاهش فشار اقتصادی به مردم شهر بخشیده است. نکته حائز اهمیت دیگر که از کتیبه ها برداشت می شود، در رابطه با این است که مسجد مورد مطالعه از ابتدا با عملکرد مشترک مسجد- مدرسه احداث گردیده بود و بدین طریق مورد استفاده علما، طلاب و مسلمانان قرار داشته است، حجره های باقیمانده در مسجد سلطانی، دلیل دیگر این مدعاست.

منابع

۱. احمدی طباطبایی، علی محمد، ۱۳۸۴، تاریخ مختصر سیاسی و اجتماعی بروجرد، چاپ اول، انتشارات حروفیه، تهران.
۲. اعتضاد السلطنه، علیقلی میرزا، ۱۳۷۰، اکسیرالتواریخ، باهتمام جمشید کیان فر، چاپ اول، انتشارات ویسمن، تهران.
۳. ایزدپناه، حمید، ۱۳۷۶، آثار باستانی و تاریخی لرستان، جلد سوم، انتشارات انجمن آثار ملی، تهران.
۴. حبیبی، محسن، ۱۳۷۸، از شار تا شهر (تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تاجر)، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۵. حزین بروجردی، حسین، ۱۳۸۰، دور نمایی از شهرستان بروجرد، انتشارات مجمع متوسلین به آل محمد، کاشان.
۶. سلطان زاده، حسین، ۱۳۶۲، روند شکل گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، چاپ اول، انتشارات آگاه، تهران.
۷. عزیززی، غلامرضا، بروجرد، ۱۳۸۳، انتشارات دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.
۸. قاجار، ناصرالدین شاه، اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان، ۱۳۷۸، سفرنامه عراق عجم، تصحیح میر هاشم محدث، انتشارات اطلاعات، تهران.
۹. کرزیر یاراحمدی، غلامحسین، ۱۳۸۸، فرهنگ مردم بروجرد، نشر طرح آینه، تهران.
۱۰. کریمیان، حسن، گودرزی، علیرضا، ۱۳۹۱، «بررسی روند شکل یابی و توسعه بافت تاریخی بروجرد با اتکا به مطالعات باستان شناسی»، مزدک نامه ۵، انتشارات اساطیر، تهران، صص ۶۲۴-۶۴۸.
۱۱. گودرزی، علیرضا، ۱۳۹۰، «بررسی روند شکل یابی و توسعه بافت تاریخی بروجرد با اتکا به داده های باستان شناسی»، پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، گروه باستان شناسی دانشگاه تهران، منتشر نشده.
۱۲. گودرزی، علیرضا، ۱۳۹۲، بافت تاریخی بروجرد (بررسی تحولات شهری بروجرد از پیدایش تا پایان پهلوی اول)، نشر سمیرا، چاپ اول، تهران.
۱۳. مقدس جعفری، محمدجواد، ۱۳۵۴، جغرافیای شهرستان بروجرد: طبیعی-انسانی، بی جا.
۱۴. مستوفی، حمدالله، ۱۳۶۲، نزهة القلوب، تصحیح گای لسترنج، انتشارات دنیای کتاب، تهران.
۱۵. مهریار، محمد، فتح الله یف، شامیل، فخاری تهرانی، فرهاد، قدیری، بهرام، ۱۳۷۸، اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره ی قاجار، انتشارات دانشگاه شهیدبهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
- مولانا بروجردی، غلامرضا، ۱۳۵۳، تاریخ بروجرد، انتشارات کتابخانه صدر، تهران.
16. Blair, sheila, 1994, An Inscription from Barujird: New Data on Domed Pavilions in Saljuq Mosques, The art of Saljuqs in Iran and Anatolia, proceedings of a symposium held in Edinburgh in 1982, Edited by Robert Hillenbrand, Mazda publishers, costa mesa, California.

A Socio-political Study Status of Boroujerd During the Qajar Period Based on Analysis of the Soltani Mosque Inscriptions

Alireza Gudarzi

Ph.D. Candidate of Archaeology, University of Bu Ali Sina, Hamadan, Iran
Gudarzi@ut.ac.ir

Abstract

During the kingship of Fath-Ali Shah-e Qajar numbers of mosques were built in some of the Iranian cities which named “Soltani mosques”, on behalf of the king’s name. One of these mosques was built in Borujerd which replaced with the Jame’ Mosque and became the most important building in the city during Qajar period. This had strong relation with Bazaar as placed in the middle of Bazaar with three main gates opened to the biggest trade center of the city. Of the most important features of the mosque are numerous inscriptions of which 19 samples were studied. These studies show that 7 samples of inscriptions provides comprehensive information about the city of Borujerd such as Muslim conflicts with other minority residents of the city; 2 samples are about the function of the mosque as a religious school. 4 samples are about the exact construction date of the monument in 1209 Hijri and the others are about different subjects including the repairing procedure of the mosque during 1291-1293, praise and admiration of Holy Imams and the importance of the mosque in salvation of the people as well.

Key words:

Borujerd City, Qajar Period, Soltani Mosque, Inscription, Socio-political Status.

